

ОШ ШААРЫНЫН ТАРАНЧЫ СЫМАЛДАРЫ (PASSERIDAE)

Орнитологиялык изилдөөлөр 2007-2009 жылдары жүргүзүлдү. Таранчы сымалдар (*Passeridae*) тукумуна кирген куштардын түрдүк курамы жана сандык динамикасы аныкталды. Ош шаарынын 9 стациясында жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча таранчы сымалдардын 5 түрү катталды. Үй (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) жана талаа (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) таранчысынын сандык динамикасы салыштырылды.

Орнитологическое исследование было проведено в 2007-2009 гг. Определен видовой состав и динамика численности семейства воробьиных (*Passeridae*) птиц. В результате исследования определены 5 видов воробьиных птиц в 9 стациях города Ош. Была сравнена динамика численности домового (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) и полевого воробья (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)).

Ornithological research was conducted in 2007-2009. Species of composition and dynamics of passerines (*Passeridae*) birds were identified. As a result of researching were identified 5 species of passerines birds in 9 habitats of Osh. Was compared dynamics of number of the domestic passer (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) and field sparrows (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)).

Бизди курчап турган аалам чексиз жана көп түрдүү. Аны байырлаган тирүү жаратылыш байлыктарынын тарыхы жана учурдагы абалы ар бир аймактын түрдүк байлыгын аныктайт. Адам баласынын жапайы жаратылыштын жандуу казыналарына болгон мамилесинен алардын келечеги аныкталат. Адам баласы өнөр жайлар жана айыл-чарбасы менен курчалып, шаар жашоосу жана цивилизациянын жетишкендиктеринин негизинде жеңилдетилген дүйнөдө жашоо менен өзүн жапайы жаратылыштан толук көз каранды эмесмин деген таттуу кыял менен өзүн жооткотот. Ал эми чындыгында, жапайы жаратылыш гана Жердин экологиялык тең салмактуулугун сактап турат, ал, өз кезегинде, адамдын жашоосун камсыз кылат. Жапайы жаратылышсыз аны өлүү, жок болуудан эч нерсе сактай албайт [4, 5].

Ал тирүү компоненттердин бирин куштар түзүп, Кыргызстандын жаратылыш байлыгынын бир бөлүкчөсү болуп саналат. Башка жаныбарлардан айырмаланып, куштар Жер бетинин бардык аймагын байырлашат. Ошондуктан бул илимий макалада Кыргызстандын түштүгүндөгү урбанизацияланган аймактарга таандык болгон, Ош шаарынын фаунасынын бир бөлүгүн түзүп турган **таранчы сымалдардын** (*Passeridae*) түрдүк курамы жана сандык көрсөткүчтөрү тууралуу маалыматтар камтылган.

Шаардык фауна – адам баласынын санитардык чөйрөсүнүн негизги компоненти. Жапайы жана синантроптук жаныбарлар шаардын санитардык-гигиеналык абалын, анын калкынын жашоо деңгээлин жана жашоочулардын аны курчап турган чөйрөгө жасаган мамилесинин маданиятын калыс көрсөтүүчү индикаторлор. Куштар болсо, ошол индикаторлордун негизгилеринен болуп эсептелет.

Орнитологиялык изилдөөлөр 2007-2009–жылдары, жылдын төрт мезгилинде Ош шаарынын аймагында жүргүзүлгөн. Дүйнөлүк фаунада **таранчы сымалдардын** (*Passeridae*) 22 түрү, Россиянын аймагында 8 түрү, Кыргызстанда 7 түрү кездешет [2; 3]. Ал эми биз изилдөө жүргүзгөн Ош шаарынын 9 стациясы боюнча (*1-таблица*) **таранчы сымалдар** (*Passeridae*) тукумуна кирген куштардын 5 түрү аныкталды [1].

1-таблица

Изилдөө жүргүзүлгөн негизги стациялар

№	Стациялар	Мүнөздөмөсү
1.	Көп кабаттуу үйлөр	Шаар тибиндеги ландшафттар (шаарлардын кичи шаарчалары)
2.	Бир кабаттуу үйлөр	Айыл тибиндеги ландшафттар (Озгур, Төлөйкөн)

		ж.б. айылдар)
3.	Ак-Буура дарыясынын жээктери	Дарыянын эки жээги: Ош шаарынын Түштүк-Чыгыш шаарчасынан Өзбекстан менен чектешүүчү түндүк бөлүгүнө чейин
4.	Каналдардын жээктери	Увам, Аравансай, Кайрыма каналдарынын жээктери
5.	Парктар, скверлер	«Токтогул», «Навойи», «Жеңиш» парктары, «Черемушка», «Ак-Буура», «Манас-Ата» скверлери
6.	Эгин эгилүүчү аянттар	Озгур, Төлөйкөн, Учар, Жапалак жана Курманжан-Датка айылдары
7.	Өзгөрүлгөн талаалар	Шаардын түштүк-чыгыш, чыгыш, түштүк-батыш тарабындагы талаалар
8.	Мүрзөлөр	Шаардын борборундагы Сулайман тоонун боорундагы жана шаардын айланасындагы мүрзөлөр
9.	Шаардык таштандылар топтолгон аянт	Шаардын түштүк-батыш тарабындагы таштанды топтолгон аянт

Ош шаарында кездешкен **таранчы сымалдардын** (*Passeridae*) түрлөрү төмөнкүлөр: **таранчы чымчык** (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)), **испан таранчысы** (*Passer hispaniolensis transcaspicus* (Tschusi, 1902)), **талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)), **таш таранчы** (*Petronia petronia intermedia* (Hartert, 1901)), **ак мукур** (*Montifringilla nivalis alpicola* (Pallas, 1811)). Изилдөөлөр көрсөткөндөй, шаардын 9 стациясындагы **таранчы сымалдардын** (*Passeridae*) жыл мезгилдери боюнча келип-кетүү, башкача айтканда, болуу мүнөзү түрдүүчө (2-таблица). Бул куштар башкаларга салыштырмалуу орточо көлөмдө болушат, тагыраак айтканда куштардын көп түрлөрүнүн өлчөмдөрү ушул куштардын өлчөмдөрүнө салыштырылып айтылат. Бул тукумга кирген куштардын сырткы көрүнүшү жана жашоо кейпи өтө ар түрдүү болушат. Бардык түрлөрү – «*балапандары кеч жетилүүчү*», башкача айтканда, балапаны кызыл эт, жумуртканы жарып чыккандан өз алдынча жашаганга чейин уясында бир топ убакыт өрчүү мезгили жүрүүчү куштар. Ал мезгил 10-14 күнгө созулуп, балапандарында начар өрчүтөн сезүү органдары, булчуңдары, куш жүндөрү калыптанат. Жашоосунун узактыгы 3-6 жыл, кээ бир учурларда 10-15 жылга созулат.

Изилденген аймактардагы **таранчы сымалдар** (*Passeridae*) тукумуна кирген куштардын сандык жактан өзгөчө доминанттуулугу ээ, жалпыга маалым болгон түрлөрү: **таранчы чымчык** (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) жана **талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) болгондуктан, бул түрлөрдүн шаардын жана анын айланасындагы 9 стация боюнча сандык көрсөткүчтөрү эсептелди. Натыйжада, **талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) сандык жагынан **таранчы чымчыктан** (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) бир топ көп кездешет. **Талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) өзгөрүлгөн талаалардан башка бардык изилденген стацияларда жыл бою кездешет. Ал эми **таранчы чымчык** (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) келгин куш катары жаз жана жай мезгилдеринде гана кездешти. 2008 - жылы **талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) талааларда, парктарда жана Ак-Буура дарыясынын жээктеринде кездешкен жок, калган мезгилдерде изилденген бардык стацияларда кездешти.

2-таблица

Изилденген аймакта таранчы сымал (*Passeridae*) куштардын жыл мезгилдери боюнча келип-кетүү мүнөзү

Канаттуунун түрү	Келип-кетүү мүнөзү			
	Жаз	Жай	Күз	Кыш

1.	Таранчы чымчык (<i>Passer domesticus domesticus</i> (Linnaeus, 1758))	В	В	В	W
2.	Испан таранчысы (<i>Passer hispaniolensis transcaspicus</i> (Tschusi, 1902))	М	V	М	W
3.	Талаа таранчысы (<i>Passer montanus dilutus</i> (Richmond, 1895))	В	В	В	W
4.	Таш таранчы (<i>Petronia petronia intermedia</i> (Hartert, 1901))	V	V	V	W
5.	Ак мукур (<i>Montifringilla nivalis alpicola</i> (Pallas, 1811))	М	М	V	W

Келип-кетүү мүнөзү: “В” – уялоочу (гнездящийся);

“W” – кыштоочу (зимующий);

“М” – келгин куштар, белгилүү бир аймак аркылуу өтүшү (пролетный); “V” – учуп келе калган (залетный);

Шаардагы көп кабаттуу үйлөрдө изилденген жылдары талаа таранчысынын (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) сандык жактан эң жогорку көрсөткүчү жаз мезгилдерине туура келип, ал 1 км^2 аянтта 4593 особду түзсө, эң төмөнкү көрсөткүчү күз мезгилдерине туура келди, башкача айтканда, 1 км^2 аянтта 547 особду түздү. Таранчы чымчыктын (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) сандык көрсөткүчтөрү жаз мезгилинде 1 км^2 аянтта 2793 особь, күз мезгилинде 898 особду түздү. Мындай сандык көрсөткүчтөрдүн себептерин төмөнкүдөй түшүндүрүүгө болот: биринчиден, кыш мезгилинде көп кабаттуу, бир кабаттуу үйлөрдө жана шаардык таштанды таштоочу аянттарда башка стацияларга салыштырмалуу азык-зат көптүк кылат; экинчиден, апрель-май айларынан баштап тамактануучу азык-зат көбөйгөндүктөн (курт-кумурскалар, өсүмдүк азыктары ж.б.), алар шаардык стациялардан чет жактарга (адырларга, талааларга) учуп кетишет.

Таранчылардын эң төмөнкү сандык көрсөткүчтөрү күз мезгилине (сентябрь, октябрь айлары) туура келет. Анткени ушул мезгилде талаалардагы дан жана башка техникалык багыттагы өсүмдүктөрдүн дандары бышып жетилип, көпчүлүк фитофаг жаныбарларды өзүнө тартат. Андан сырткары, бул куштардын сандык көрсөткүчтөрүнө аба-ырайынын өзгөрүүсү (кар, жаан-чачын, суук ж.б.) да чоң таасирин тийгизет.

Бир кабаттуу үйлөрдөгү таранчылардын сандык көрсөткүчтөрү көп кабаттуу үйлөрдөгү көрсөткүчтөрдөн анчалык деле айырмаланбайт. Бул стацияда талаа таранчысынын (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) эң жогорку сандык көрсөткүчү кыш мезгилине 1 км^2 аянтта 2592 особь, эң төмөнкү көрсөткүчү жаз-жай мезгилдерине 1 км^2 аянтта 554 особ туура келет. Анткени бул стацияда кыш мезгилинде үй жаныбарларынын кыктары, жер-жемиштердин калдыктары жана бакчадагы отоо чөптөрдүн уруктары жетиштүү санда болот.

Ак-Буура дарыясынын, каналдардын жээктеринде, парктарда, скверлерде, эгин эгилүүчү аянттарда, мүрзөлөрдө таранчылардын сандык көрсөткүчтөрү төмөнкүдөй: талаа таранчысы (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) кыш мезгилинде 1 км^2 аянтта 1930 дан 2210 особго чейин, жаз-жай мезгилдеринде 1 км^2 аянтта 22 ден 184 особго чейин. Таранчы чымчыктын (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) кыш мезгилиндеги сандык көрсөткүчү 1 км^2 аянтта 78 ден 264 особго чейин, жай мезгилинде 242 ден 400 особго чейинки көрсөткүчтү түздү.

Өзгөрүлгөн талааларда таранчы чымчыктын (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) саны жаз-жай мезгилдеринде 1 км^2 аянтта 132-133 особду, талаа таранчысынын (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) саны 102-130 особду түздү. Кыш мезгилинде бул стацияда эки түр тең кездешкен жок. Бул стацияда таранчы

ЧЫМЧЫКТЫ (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) кыш мезгилинде талааларга жакын курулган көп кабаттуу үйлөрдөн жалгыздаган жуптарын гана кездештирүүгө болот, ал эми **талаа таранчысын** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) кездештирбедик. Өзгөрүлгөн талааларда таранчылардын эң жогорку сандык көрсөткүчтөрү (1 км² аянтта 100-133 особь) апрель-сентябрь айларына туура келет.

Изилдөөлөрүбүздүн жыйынтыгы боюнча **таранчы сымалдардын** (*Passeridae*) 5 түрү кездешип, алардын ичинен доминанттык түрлөрдү **таранчы чымчык** (*Passer domesticus domesticus* (Linnaeus, 1758)) жана **талаа таранчысы** (*Passer montanus dilutus* (Richmond, 1895)) түзөт. Түрлөрдүн стациялар боюнча таралуусу көп кабаттуу, бир кабаттуу үйлөргө жана шаардык таштандылар топтолгон аянтка туура келет. Анткени бул стацияларда **таранчы сымал** (*Passeridae*) куштардын азык-заты жылдын бардык мезгилинде башка стацияларга салыштырмалуу кеңири таркалган.

Адабияттар:

1. Абдыкааров А.М., Стамалиев К.Ы. Птицы как биоиндикаторы экологического состояния города Ош и его окрестностей: Тр. междунар. науч. конф. //Вест. Ошск. гос. ун-та. Сер. естеств. наук. –2001. -№ 1. –С.71-78.
2. Рябцев В.К. Птицы Урала, Приуралья и Западной Сибири. –Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2008. –С.552-556.
3. Торопова В.И., Кулагин С.В. Третий систематический список птиц Кыргызстана. //Selevinia. -Алма-Ата. 2006. – С. 44-54.
4. Шукуров Э.Д. Птицы Киргизии: Науч. попул. очерк. –Часть 1. –Фрунзе: Мектеп, 1981. –С.19-20.
5. Шукуров Э.Ж. Батыш Тянь-Шандын жандуу казыналары: Методикалык колдонмо. –Бишкек, 2004. –5-6 б.